

İbn Şaddād, İzz al-Dīn abī Abd Allah Muḥammad b. ‘Alī b. İbrāhīm al-Ḥalabī, *al-A‘lāk al-Ḥazīra fī zikr Umarā’ al-Şām va al-Cazīra, Tārīḥ Lubnān va al-Urdun va Filistīn*. Yayınlayan: Sāmī al-Dahhān. Dımaşk, 1963 35 + 248 S = *al-Ma’had al-Fransī li-al-dirāsāt al-‘arabiyya bi-Dımaşk*.

XIII. yüzyıl müelliflerinden olan İbn Şeddād (1216–1285)¹ bilindiği üzere Suriye ve Elcezire’nin tarihî coğrafyasına ait iki ciltlik büyük bir eser yazmıştır. Eserin Elcezire cildi² üç bölümden meydana gelmektedir:

I– *Diyār Bakr*

II– *Diyār Muẓar*

III– *Diyār Rabī‘a*

Suriye (Şām) cildi ise iki büyük kısma ikiye ayrılmaktadır:

1 – Dımaşk

2 – Haleb

1 – Dımaşk kısmı üç Bölüme ayrılıyor:

I. Bölüm, Dımaşk’ın inşası, cami ve mescitleri, kiliseleri, han ve hamamları ile diğer binaları hakkında olup 10 bāb’tan meydana gelmiştir. Bu kısım ayrı bir cilt halinde yine Sami Dehhan tarafından aynı ad altında 1956 yılında Dımaşk’ta yayımlanmıştır.

II. Bölüm, Dımaşk, Ürdün ve Filistin’in tarihî, coğrafi ve arkeolojik hususiyetleriyle *cündlerini* içine almaktadır ki bizim bu yazımızın konusunu teşkil edecektir.

¹ İzzü’l-din b.eş- Şaddād’ın hayatı hakkında bk. Adnan Sadık Erzi, İslm. Ansk. “İbn Şeddād” maddesinde gösterilen bibliyografya.

² Claude Cahen, henüz yayımlanmamış olan bu cildin mufassal bir tabilini yapmış (Bk. *Revue des Etudes Islamiques*, 1934, I), bu yazının Türkçe tercümesi, Neşet Çağatay tarafından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde (IV, 1953, s. 93-106) yayımlanmıştır.

II. Bölüm, İslâm fethinden İbn Şeddâd'ın yaşadığı devre kadar Dımaşk emîrleri hakkında olduğu, eserin gerek fihrist kısmında³ ve gerekse içinde⁴ bildirilmekte ise de elde bulunan nüshaların hiç birinde böyle bir bahsin veya ayrı bir cildin mevcudiyetine şimdiye kadar rastlanılmamıştır. Fakat bununla beraber İbn Şeddâd, elimizde bulunan nüshaların hepsinde söz konusu edilen şehir, kasaba vs. yerlere hâkim olmuş olan emîrler hakkında -hattâ bazan pek mufassal bir şekilde- bilgi vermektен hâli kalmamıştır. Müellifin zikrettiği memleketlerin emîrleri hakkında ayrı bir cüz yazdığını söylemesi, bu konuda bize çok teferruatlı bilgiler vermiş olabileceğini mümkün kılmakta ise de, ne yazıkki bu cüzler bize kadar erişmemiştir.

2 - Haleb kısmı⁵. Bu kısım üç Bölüme ayrılmaktadır:

1. Bölüm, 17 bâb'tan teşekkül eder ve Haleb'in iç ve dışındaki yapılar-dan (cami, medrese, kilise, hamam vs.) bahsetmektedir.

II. Bölüm, Haleb bölgesinin sınırlarının özelliklerini içine almakta olup 5 bab'tan (Ayasofya Kütüphanesi nüshasında 7 bab) ibarettir.

III. Bölüm, ise Haleb'in İslâmlar tarafından fethinden müellifin yaşadığı zamana kadarki şehre hâkim olan emîrlere tahsis edilmiştir. Dımaşk kısmında olduğu gibi, Haleb'le ilgili emîrler bölümü de maalesef eserin hiçbir yerinde bulunmamaktadır.

Eser hakkında verdiğimiz bu umumî bilgilerden sonra şimdi Dımaşk'la ilgili ikinci kısmın tahliline geçelim:

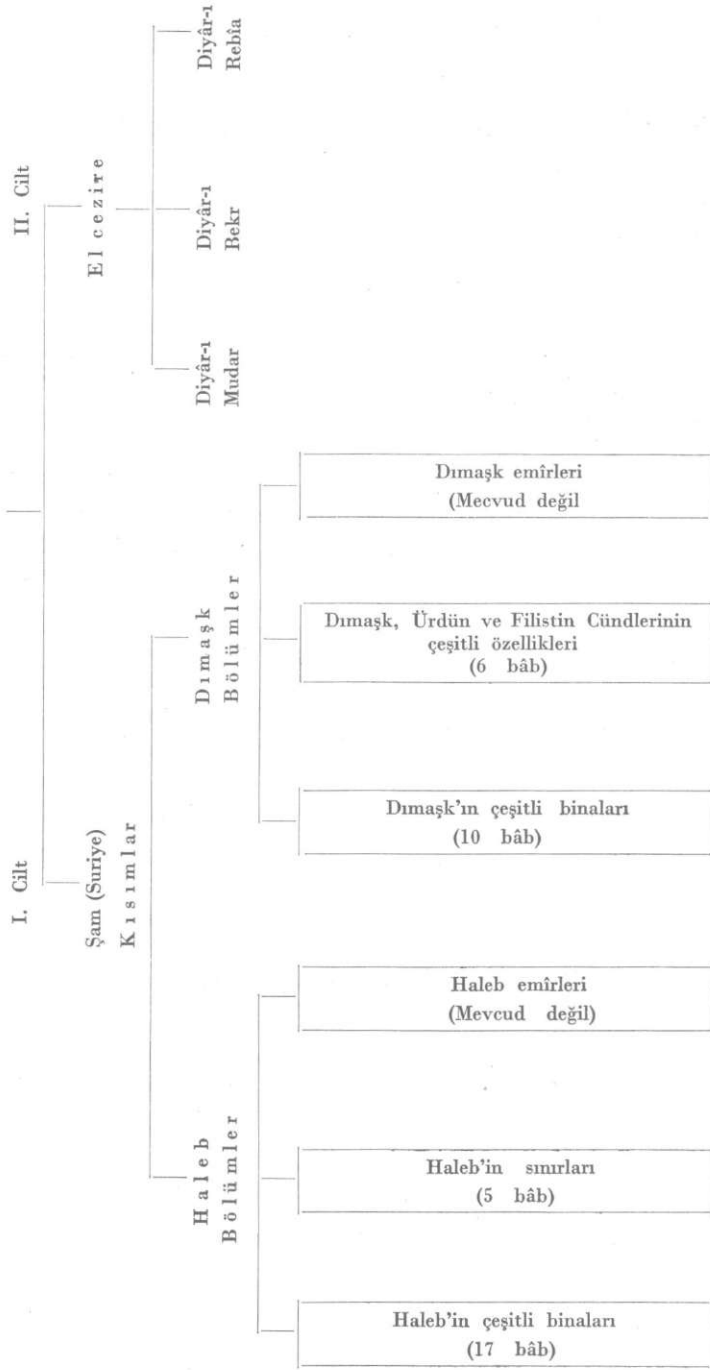
Yayınlayıcının mukaddimede verdiği bilgilere göre, eserin metninin tesisi sırasında Leyden ve Londra nushaları kullanılmıştır. Leyden nüshası esas, Londra nüshası ise yardımcı olarak seçilmiştir. Her iki nüshanın tavsifi, Sami Dehhan'ın 1956 yılında yayınladığı I. Kısım'da yapılmıştır (S.41-48).

القسم الثالث : في ذكر امراء دمشق من ملكها منذ فتحت الى حيث ينتهي تاريخنا³
(el-A'lâk..., Neşr. S. Dabhân, Dımaşk, 1956, s. 47).

⁴ . . . كما حكيناها في امراء دمشق (Metin kısmı, s. 45)

⁵ Haleb kısmı, henüz yayınlanmamıştır. Biz çalışmalarımızı Topkapı Sarayı (Revan Köşkü Ktp. Nr. 1564) nüshası ile Ayasofya Ktp. (Nr. 3084) nüshası üzerinde yapmış bulunuyoruz. Her iki nüsha birbirleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayasofya nüshasının pek çok kısmı yanmış olup bu durum eserden faydalanmayı güçleştirmektedir.

A'lâk'ın Cilt, Kısım ve Bölümlerini gösterir Şema

Eser altı bâb'tan meydana gelmiştir:

Birinci bâb (S.11-32):

Bu bâbta Dımaşk'ın belli-başlı nehirleri hakkında bilgi verildikten başka şehrin çeşitli yörelerinde bulunan 154 kanalın adları birer birer tesbit edilerek kaydedilmiştir. Burada verilen bilgiler umumiyetle İbn 'Asâkir'in *Târih Madîna Dımaşk* adlı eserinden alınmıştır.

İkinci bâb (S.35-38):

Burada Dımaşk yörelerinde bulunan dağların adları ile bunların özellikleri anlatılmaktadır. Müellif'in, bu kısmı yazarken Ya'kûbî'nin *Kitâb al-buldân*'ından faydalanmış olduğu görülüyor.

Üçüncü bâb (S.41-120):

Müellif bu bâb'ı Dımaşk, Ürdün ve Filistin cünd'lerine hasretmiştir. Bindiği üzere cünd, İslâm fütûhatını takiben Suriye'de meydana getirilen askerî bölgelerdir. Bunlar beş tane olup adları şunlardır: 1) Filistin, 2) Ürdün, 3) Dımaşk, 4) Hums, 5) Kınnesrin.

İbn Şeddâd, Dımaşk cündüne bağlı bulunan şehir, kale ve yöreleri karadakiler ve sahildekiler (Berrî ve Bahrî) olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

I - Karadakiler

Y ö r e	Bağlı bulunduğu şehir veya kasaba
al-Bikâ' (البقاع)	Ba'albak (بعلبك)
Havrân (حوران)	Buṣrâ (بصرى)
al-Baṣaniyye (البثنية)	Azra'ât (اذرعات)
al-Zâhir (الظاهر)	'Ammân (عمان)
al-Ġavr (الغور)	Arîḥâ (أريحا)
al-Cibâl (الجبال)	'Arandal (عرنندل)
al-Cavlân (الجولان)	Banyās (بانياس)
al-Şirât (الشراة)	Azruḥ (أذرح)
Zuġar (زغر)	

II - Sahildekiler

'Irqa (عرقه)
Cubayl (الجيبيل)
Şaydâ (صيدا)
Bayrût (بيروت)
Aṭrâbulus (أطرابلس)

Daha sonra müellif adlarını sıraladığımız şehir ve yöreleri hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgiler, umumiyetle sözkonusu edilen şehir, kale ve yörelerin, önce coğrafi durumları sonra İslâm fethinden itibaren Moğol istilâsına kadar vuku bulan tarihî olayları ve buralara hâkim olan Sultan, Melik, Emîr vs. kimseler hakkında verilen birtakım malûmatı teşkil etmektedir. Bu arada zikredilen şehir ve kalelerin hâkimiyetin'in elden ele nasıl geçtiği en umumî çizgileriyle anlatılmaktadır ki, bu bilgiler, İbn al-Ğalânîsî, İbn al-Aşîr, İbn al-'Adîm, Makrizî ve İbn Tanrıberdi'de daha mufassal bir şekilde bulunmakta olup zaten müellifin de bunları, bu kaynaklardan almış olduğu görülüyor. Bu bâb'ta tesbit edebildiğimiz kronolojik yanlışlar şunlardır:

1 - Suriye Meliki Tutuş'un, Baalbek'i İbnü's-Şaykal'dan alış tarihi H.496 (1102/1103) yılı olarak gösteriliyor ki (S.45, satır 1-2) bu tarihte Tutuş hayatta bile bulunmuyordu. Adıgeçen şehir Tutuş tarafından H.475 sonlarında (1083) fethedilmiştir (Bk. Sıbt *ibnü'l-Cevzî, Mir'atü'z-zaman fi tevârihi'l-ayân*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2907, XIII., 64b; İbrahim Kafesoğlu, *Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 43).

2 - Saydâ Kıyı şehrinin, Tutuş tarafından Fatımilerden alınış tarihi H.471 (1078/79) ve Fatımilerin şehri istirdad tarihi de H. 472 (1079/80) yılı olarak gösteriliyor. Esas itibariyle Tutuş, 1078/79 tarihlerinde, Mirdâs oğlu emîr Sâbık'ın hâkimiyetinde bulunan Haleb'i ikinci defa kuşatmakla meşgûl idi. Ayrıca Atsız Bey de henüz Dımaşk'ı elinde tutuyordu. Elimizde bulunan güvenilir kaynaklarda Tutuş'un, Sayda'yı fethi olayı, H. 480 Rebiül-evvel (Haziran 1087)'inde vukuu bulmuştur (Bk. Azimî, Cl. Cahen yayını J.A., 1938), s.367.; Aynî, *Ikdü'l-cuman fi tarih-i ehl-i zaman*, Topkapı Sarayı Ktp., Nr. 2911, XXI, 270a; İ.Kafesoğlu, adıgeç.esr., s.98). Sözkonusu şehrin Fatımiler tarafından istirdat yılı ise H.472 değil, H.482 (1089) yılı olacaktır (Bk.Sıbt, adıgeç. esr., XIII, 90a; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, X, 72; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeylü tarih-i Dımaşk*, s. 120; İbn Müyesser, II,28; Aynî, adıgeç. esr., Nr. 2912, 204a; Azimî, s.368; İ. Kafesoğlu, adıgeç. esr., s.997).

Dördüncü bab (S. 123-178):

Bu bâb'ta İbn Şaddâd, Ürdün cündüne ait şehir ve kalelerden bahsetmektedir. Bunları-Dımaşk cündünde olduğu gibi- berrî ve bahrî olmak üzere ikiye ayırıyor:

I - Karadakiler

Tabariyya (طبرية)

al-Ğuds (القدس)

al-Savād (السواد)
 Baysān (بيسان)
 Bānyās (بانياس)

Bu cüde bağı kaleler şunlardır:

Şafad (صفد)
 Hunīn ve Tibnīn (هونين و تبنين)
 Şakīf Arnūn (شقيف ارنون)
 Şakīf Tīrūn (شقيف تيرون)
 Kavkab (كوكب)
 Kāl'al-Ṭūr (قلعة الطور)

II - Sahildekiler

Şūr (صور)
 Akkā (عكا)
 Ḥayfā (حيفا)

İbn Şeddād bu bâb'ta, XI. yüzyıl sonlarına doğru Suriye'de vuku bulan Selçuklu fethine ait pek az ve kifayetsiz bilgiler vermiştir. Meselâ: 1069/70 yılında kalabalık Nâvekiyye Türkmenlerinin Kurlu, Atsız vs. gibi başbuğların kumandası altında Anadolu'dan Suriye'ye gelerek Filistin bölgesine yerleştikten sonraki faaliyetlerinden hemen hiç bahsetmemiştir. Bu arada müellif, Taberiyye'nin ilk defa bu Nâvekiyye Türkmenleri tarafından fethinden kısaca bahsederken yalnız "Atsız Bey'in burasını fethettiğini" zikretmektedir. Esas itibariyle Mısır-Fatimî devletinin hâkimiyetinde bulunan Taberiyye, ilk olarak Kurlu Bey'in idaresi altındaki bir kısım Nâvekiyye Türkmenleri tarafından işgal edilmiş ve şehre ait topraklar yine onlar tarafından paylaşılmıştır (Sibt, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2136, XXII,4b-5a).

İbn Şeddād'ın Akkā'nın Selçuklular tarafından fethi hususunda verdiği bilgilerde de tenakuz ve yanlışlıklar vardır. Bu bilgiler şunlardır:

Fatimî devletinin hâkimiyetinde bulunan Akkā şehri, H.464 (1071/72) yılında Atsız Bey tarafından fethedilmiştir. Fakat emîrül-cuyûş Bedrülcemalî, Mısır'dan gelerek H.465 (1072/73) yılında şehri kuşatarak geri almış ve Atsız'ın buradaki nâiblerini çıkarıp şehre bir vali tâyin etmiştir. Fakat Bedrülcemalî, H.466 (1073) tarihinde, Halife al-Mustansır tarafından devlet idaresini yönetmek için Mısır'a davet edilince, ailesi ile hazinesini Akkā'da bırakıp şehre bir nâib tâyin ettikten sonra Mısır'a gitmiştir. Bunun üye-

rine Atsız, Şöklü Bey'i (شكلى) (bu ismi İbn Şeddâd veya yayımlayıcı (منكلى) şeklinde yazmıştır) gönderip şehri fethettirmiştir.....⁶

İbn Şeddâd'ın verdiği bu bilgiler, XI. yüzyılda yaşamış olan ve aynı yüzyılda Suriye'ye yapılan Türk istilâ hareketi hakkında mufassal bilgiler veren Muhammad b. Hilâlû's-Sâbî'nin (Ölm. 1088 Şubat/Mart) kaybolmuş Vekayinâmesinden geniş nakiller yaparak eserini kıymetlendiren Sıbt ibnü'l-Cevzî'nin bu konudaki kayıtlarına uymamaktadır. Sıbt'a göre (XIII, 4b-5a), H. 463/64 (1071) yılında Akkâ, Suriye'deki Nâvekkiye Türkmenlerinin başbuğu olan Kurlu tarafından kuşatılmışsa da şehir, gerek Kurlu'nun bu sıradaki ölümü ve gerekse vali Bedrülcemalî'nin başarılı savunması karşısında alınmamıştır. Kurlu'nun ölümü üzerine Suriye'deki Nâvekkiyeye Türkmenlerinin başbuğluğunu deruhte eden Atsız Bey, Remle ve Kudüs'ü aldıktan sonra Dimaşk'ı sıkıştırmalara devam ettiği sıralarda, maiyyetindeki Türkmen beylerinden Şöklü Bey de Suriye'nin sahil bölgelerinde fetihlere girişmiştir. Bu cümleden olarak o, Rebiülevvel 467 (Ekim/Kasım 1074)' de Akkâ'yı kuşatmıştır. Sıbt, bu kuşatma olayı hakkında bize teferruatlı bilgiler vermektedir. Şöyleki:

Şöklü Bey, Akkâ kuşatmasına giriştiği sırada, şehir valisi Bedrülcemalî, Halife al-Mustansır tarafından devlet işlerini yürütmek üzere, Mısır'a davet edilmişti. Şehirde onun nâibi Ebû'l-Leys bulunuyordu. Bedrülcemalî'nin Mısır'dan hazinesini getirirken içinde bulunduğu geminin batması üzerine, canını kurtararak Akkâ'ya erişebilen ve efendisinin gazabından korkan İbn Suḫḫâ, şehir halkına "Bedr'in, kendilerinden rehine olarak almış olduğu 60 kadar insanın hepsini öldürdüğünü" ifşa etmesi üzerine, şehir halkı Bedr'e karşı şiddetli bir kin ve nefret hisleri beslemeye başladı. Bundan istifade etmesini bilen İbn Suḫḫâ, şehri kuşatıp sıkıştırmakta olan Şöklü'ye müracaatla bir gece şehrin kapılarını açıp askerleriyle birlikte onu içeri almıştır.

Sıbt'ın bu tafsilâth ve açık ifadesi karşısında İbn Şeddâd'ın yukarıda naklettiğimiz rivayetini kabule imkân görmüyoruz. Ayrıca:

1 - Bedrülcemalî, -İbn Şeddâd'ın rivayetine göre- H.465 yılında Mısır'dan gelip Akkâ'yı almış olamaz. Zira o, ancak H.466 yılında Mısır'a davet edilmiştir (Bk. İ.Kafesoğlu, adıgeç. esr., s. 33,34).

⁶ فاستدعاه المصتنر الى مصر وولاه تدبير دولته فولى فيها من قبله وترك امواله وحريره
فيها فسير اتمز منكلى التركي فحاصرها حتى افتتحها (Metin, s. 173).

2 - Bedrülcemalî, Fatimî devletinin içinde bulunduğu anarşiyi bertaraf ettikten ve hattâ Haleb bölgesi hariç bütün Suriye'yi feth etmiş bulunan Atsız Bey'i Kahire yörelerinde bozguna uğrattıktan sonra H.482 (1089) yılında Suriye üzerine büyük kuvvetler sevk ederek Tutuş'un hâkimiyetine geçmiş olan Sur, Sayda ve Cübeyl kıyı şehirlerini istirdad ettiği sırada Akkâ'yı da yeniden ele geçirmiş olduğu hususunda güvenilir kaynaklar müttetikler (Bk. Sıbt, XIII, 90a; İbnü'l-Esir, X, 72; İbnü'l-Kalânîsî, s.120; İbn Müyesser, II, 28; Aynî, III, 204a; Azimî, s.368; İ.Kafesoğlu, adigeç.esr., s.99).

Fakat bununla beraber Suriye fâtihi Atsız'ın, yukarıda Akkâ'yı fethettiğini anlattığımız Şöklü Bey ile olan münasebetleri hakkında bu bâb'taki kısa bilgiler (S.173-174), diğer kaynakların bu husus ile ilgili müphem mahiyette verdikleri kayıtların vuzuh bulmasını ve tamamlanmasını sağlama bakımından önemlidir.

Beşinci bâb (S. 181-266):

Müellif bu bâb'ta Filistin cündüne ait şehir ve kalelere yer vermiştir. Bu şehir ve kaleler şöylece sıralanmıştır:

al-Ramla va al-Lud (الرملة و اللد)

İlya (إيلياء) = Kuds

Madîna al-Ḥalîl alayh al-salâm (مدينة الخليل عليه السلام)

Nābulus (نابلس)

Ḳaysāriyya (قيسارية)

Ursūf (ارسوف)

Yāfā (يافا)

ʿAsqālān (عسقلان)

Ġazza (غزة)

İbn Şeddâd, bu bâb'ta-öteki bâblarda olduğu gibi- yukarıda adlarını gösterdiğimiz Filistin cündüne bağlı şehir ve kaleler hakkında coğrafi, tarihî ve arkeolojik bilgiler vermiş ve özellikle kutsal bir şehir olması bakımından Kudüs'e ait tafsîlâtı malûmat (şehrin yapımı, muhtelif zamanlardaki tahribi, tamiri, İslâmlar tarafından fethi ve hâkimleri) vermiştir.

İbn Şeddâd, Kudüs'ün-Remle ile birlikte- Atsız Bey tarafından H.463 (1071) yılında fethinden iki yıl sonra (H. 465) Bedrülcemalî tarafından istir-

dad edildiğini rivayet etmektedir⁷. Müellif, Akkâ'nın Fatımiler tarafından alınma olayında olduğu gibi, Kudüs'ün istirdadında da aynı kronolojik yanlışlığı yapmıştır. Gerek Fatimî kaynaklarında ve gerekse elimizde bulunan diğer güvenilir kaynaklarda H.465 yılında ne Bedrülcemalî Mısır'dan gelip Kudüs'ü Selçuklu hâkimiyetinden kurtarmış ve ne de Suriye'ye karşı diğer herhangi bir Fatimî istilâ harekâtı yapılmıştır. Zira daha önce de söylendiği gibi, Bedrülcemalî söz konusu tarihte Mısır'da değildi; Akkâ valisi bulunuyordu. Esas itibarıyla Fatımiler adına, kaynaklarda adı zikredilmeyen Türk asıllı bir valinin idaresinde bulunan Kudüs, H.463 sonlarında (1071 yılı son ayları) Atsız Bey tarafından Remle'nin işgalinden sonra "anlaşma yolu" ile ele geçirilmiştir (Sibt, XIII, 15b; Aynî, XXI, 178b, 201; İbnü'l-Esir, X, 28; İbnü'l-Kalânisi, s. 98,99; İbnü'l-Ezrak, 154 a; Beiträge zur Geschichte der Memlûken Sultane, yayınlayan: K.V.Zetterstéen; Urfalı Mateos, Vekayinâme (T.T.K.yayını), Ankara, 1962,s.170). Fakat Atsız Bey, Mısır'ı istilâ teşebbüsü sırasında Kahire yakınlarında Bedrülcemalî tarafından bozguna uğratıldıktan (H.469 Cumadelâhır sonları =1077 Ocak sonları) sonra hâkimiyetinde bulunan Suriye'ye geri dönmek zorunda kaldığı zaman (H.469 Receb=1977 Şubat) başta Kudüs olmak üzere, Gazze, Arîş, Rif ve Remle şehirleri kendisine başkaldırmış ve hâkimiyetini tanımamışlardır. Çok geçmeden Atsız, Anadolu'dan kendisine katılan Türkmen kuvvetleriyle birlikte derhal Kudüs üzerine yürümüş ve ayaklananların direnmesi üzerine, şehri, kılıç zoruyla işgal ettikten sonra korkunç bir kıyıma tâbi tutmuştur; ayrıca kendisine başkaldıran yukarıda adlarını saydığımız şehirleri de birer birer, pek çok kan dökmek suretiyle, yeniden itaat altına almıştır (Bk. Sibt, XIII, 39b-40a; Aynî, XXI, 217a; K. V. Zetterstéen, adigeç. esr., s. 229; İ. Kafesoğlu, adigeç. esr., s. 26).

Altıncı bâb (S. 269-291):

Eserin son kısmını teşkil eden bu bâb'ta İbn Şeddâd, Dımaşk, Ürdün ve Filistin cünderine bağlı bulunan şehir, kale, kasaba ve köylerdeki belli-başlı şahsiyetlere ait mezarları zikretmektedir. Yayıncının işaret ettiği gibi, İbn Şeddâd bu bâb'ı, Abū Bakr al-Haravî'nin *al-İşârât ilâ ma'rifat al-ziyârât* adlı eserinden geniş istifade ile hazırlamıştır.

⁷ خرج بدر المستنصرى فى سنة خمس وستين (اربعمائة) فاستعاد الرملة والقدس وولى

فيها من قبله ثم عاد الى مصر فى سنة ست (Metin, s. 200)

A'ĻĀK'IN KAYNAKLARI⁸

- İbn al-Ķalānisī : *Zayl Tārīh Dımaşk*
 °Azīmī : *Tārīh*
 İbn al-Aşīr : *al-Kāmil fī al-tārīh*
 İbn al-Azrak : *Tārīh Mayyāfārīkin va Āmid*
 İbn al-°Adīm : *Buġya al-°alab fī tārīh al-°Halab*
 Abū Ca°fer Ṭabarī : *Tārīh al-umam va al-mulūk*
 İbn °Asākir : *Tārīh Madīna Dımaşk*
 Vākıdī, Muḥammad b.°Omar : *Futūh al-°Şām*
 Abū Muḥammad °Abd al-Malik al-Hamadānī : *Kitāb Unwān al-Siyar*
 Usāma b.Munķiz : *Kitāb al-°tibār*
 al-Şayḥ Abū al-°Hasan Yaḥya b.°Alī b.Muḥammad al-Tanūḥī : *Tārīh*
 Hamza al-İşfahānī : *Kitāb tavārīh al-umam*
 Sa°id b. al-Bıtrīķ : *Tārīh*
 Muntacib al-Dīn Yaḥya b. abī Ṭayy al-Naccār al-°Halabī : *Tārīh*
 Maḥmūd b.Kostantin al-Rūmī al-Mancibī al-Nassānī : *Kitāb al-Tārīh*
 İbn Ḥordādbih, Abū al-°Ķāsim °Ubayd al-Allah b.°Abd al-Allah : *Kitāb al-Tārīh*
 Yaḥya b. abī Ṭayy al-Naccār al-°Halabī : *Ma°ādin al-°zahab fī tārīh Ḥalab*
 Abū İshāk İbrāhīm b.°Alī b.°Adb al-Mu°min Şihāb al-Dīn al-°Ḥamavī : *Tārīh al-Mazaffarī*
 İbn Buṭlān : *Rasā°il*
 Bahā al-Dīn abū al-maḥāsin Yūsuf b.Rāķī b.Tamīm b.Şaddād : *Aḥbār Salāh al-Dīn*
 Aḥmad b.abī Ya°ķüb b.Vāzih al-°Kātāb al-Ya°ķübī : *Kitāb al-buldān*
 Yāķūt al-°Ḥamavī : *Mu°cam al-buldān*
 İbn Ḥavķal : *Sūrat al-°arz*
 İdrisī : *Nuzhat al-muštāķ fī ihtirāk al-āfāk*
 Abū al-°Hasan °Alī b.abī Baķr al-Haravī : *al-işārāt ilā ma°rifat al-ziyārāt*
 Abū Zayd Aḥmad b. Sahl al-Balḥī : *Kitāb sūrat al-°arz va al-mudun*
 Aḥmad b.Muḥammad b.İşhāk al-Hamadānī : *Kitāb al-buldān*
Kitāb ibtidā° umrān al-buldān

⁸ A'Ļāk'ın gerek yazma halinde gerekse yayımlanmış olan Elcezire ve Suriye (Şām) ciltleriyle ilgili çalışmalar sırasında eserin bilinmiyen pek çok kaynağını tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu hususta yapılan çalışmalarda (Bk. Claude Cahen, La Syrie du nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940) eserin ancak bir kısım kaynakları tesbit edilmiştir.

Kitâb sîrat al-şuğûr

Kitâb asmâ' al-buldân

Şafî al-Dîn b. Şukr : *Kitâb al-başâ'ir*

Abû 'Übayd al-Bakrî al-Andulusî : *Mu'cam Masta'cam*

Abû al-Ĥusayn Aĥmad b. Fâris b. Zaĥariyyâ al-lugavî : *Kitâb al-iştikâk*

Abû Ĥanîfa Aĥmad b. Dâvud al-Dînavarî : *Aĥbâr al-tvâl*

Manşûr b. Mavĥûb b. al-Ĥıẓr al-Cavâlikî : *Kitâb al-Mu'arrab*

İbn al-Ṭayyib al-Sarĥasî

İbn Zurayk

İbn 'Abd al-Rahîm

Hişâm al-Kalbî

al-Şarkî b. Ĥatâmî

Abû Bakr Muĥammad b. al-Ĥasım al-Avbârî

Abd al-Rahmân b. Munĥiz

'İmâd al-Dîn⁹

Fâzıl¹⁰

İbn Cubayr¹¹

Nasavî¹²

Ali SEVİM

^{9, 10, 11, 12}, Bk. Cl. Cahen, adigeç. eser, s. 75.